

Ali KOZAN

Samsun Üniversitesi/İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi/Tarih Bölümü/ Ortaçağ Tarihi
Anabilim Dalı, Samsun/Türkiye

Samsun University/Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences/Department of
History/Department of Medieval History, Samsun/Turkiye

eposta: ali.kozan@samsun.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-8776-2379> RorID: <https://ror.org/02brte405>

Atıf/Citation: Kozan, Ali. 2023. Büyük Selçuklu Devleti'nde Bir Emir: Hâcib Erdem ve Faaliyetleri.
Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 11 (36), 82-92.

DOI <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1261271>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	07.03.2023
Kabul Tarihi / Accepted:	12.06.2023
Yayın Tarihi / Published:	20.09.2023

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE BİR EMİR: HÂCİB ERDEM VE FAALİYETLERİ

Öz

Selçuklu dönem kaynaklarında adına ilk kez Tuğrul Bey devrinde rastlanan Hâcib Erdem, erken Selçuklu devrinde gerek siyasi gerek askerî ve gerekse Selçuklu saray teşkilatında mühim roller icra eden bir şahsiyet olarak ön plana çıkmaktadır. İlk olarak 1059 yılında Tuğrul Bey tarafından Musul meselesinin halli için görevlendirilen emirler arasında yer alan Erdem, Arslan Besâsîrî'nin Musul kuşatmasında şehri savunmuş ancak dördüncü ayın sonunda şehrin teslimine engel olamamıştır. 1063 tarihine geldiğinde Hâcib Erdem, Selçuklu veraset meselesine ve taht kavgalarına karışan emir ve ordu komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğrul Bey'in veliaht tayinine karşı çıkarak Alparslan tarafına geçmiş ve kendisini devletin kaderine doğrudan etki eden bir meselenin içerisinde bulmuştur. Daha sonra Kutalmış'a karşı Sultan Alparslan'ın öncü birliklerinde mücadele vererek Alparslan'a zaman kazandırmıştır. Bu bağlamda Tuğrul Bey'in veliaht tayini sürecinde ve Alparslan ile Kutalmış arasındaki taht mücadelesinde yer alarak erken dönem Selçuklu tarihinde cereyan eden saltanat mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır. Hakkındaki bir diğer rivayet ise Bâtunî olduğu iddia edilen bir kişiyi şahsî kâtipliğine getirmesinden dolayı Sultan Alparslan ile yaşadığı anlaşmazlıkla ilgilidir. Bu görevlendirmeden dolayı Alparslan tarafından uyarılmış ve yapılan atama engellenmiştir. Bu olay, dönemin mezhepsel mücadelelerinin boyutlarının anlaşılması için önemli bir olaydır. Selçuklu tarihinde önemli roller icra eden Hâcib Erdem ile ilgili günümüze kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacı Hâcib Erdem'in devlet ve saray teşkilatındaki yeri ve öneminin ortaya konulmasıdır. Araştırmanın, Sultan Tuğrul ve Alparslan devirlerinin önemli devlet adamlarından birisi olarak Hâcib Erdem hakkındaki muhtelif çalışmalar için bir kapı aralayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken Selçuklu, Alparslan, hâcib, Hâcib Erdem, Bâtunîlik.

AN EMIR IN THE GREAT SELJUK EMPIRE: HĀJIB ERDEM AND HIS ACTIVITIES

Abstract

Hâjib Erdem, whose name is first mentioned in Seljuk period sources during the reign of Toghrul Beg, comes to the forefront as a person who played important roles in both political, military and Seljuk palace organization in the early Seljuk period. Erdem, who was among the emirs assigned by Toghrul Beg to settle the Mosul issue in 1059, defended the city during Arslan Basasiri's siege of Mosul but could not prevent its surrender at the end of the fourth month. By 1063, Hâjib Erdem appears as an emir and army commander who was involved in the Seljuk succession issue and throne disputes. He opposed Toghrul Beg's appointment of the heir apparent and sided with Alparslan, finding himself involved in a matter that directly affected the fate of the state. Later, he fought in the vanguard of Sultan Alparslan against Kutalmış and bought time for Alparslan. In this context, he played an important role in the process of Toghrul Beg's succession and in the struggle for the throne between Alparslan and Kutalmış, and played an important role in the sultanate struggles that took place in early Seljuk history. Another rumor about him is related to the disagreement he had with Sultan Alparslan for appointing a person who was alleged to be a Batinî as his personal clerk. He was warned by Alparslan for this appointment and the appointment was prevented. This incident is important for understanding the extent of the sectarian struggles of the period. Until today, no study has been conducted on Hâjib Erdem, who played an important role in the Seljuk history. The aim of this study is to reveal the place and importance of Hâjib Erdem in the state and palace organization. It is thought that this study will open a door for various studies on Hâjib Erdem as one of the important statesmen of Sultan Toghrul and Alparslan periods.

Keywords: Early Seljuk, Alparslan, hâjib, Hâjib Erdem, Batinism.

Giriş: Selçuklu Devleti'nde Hâciblik ve Hâcibler

Kökene Sâsânîlere kadar götürülen ve Sâmânî-Gazneli tesiriyle Tuğrul Bey zamanında Selçuklu saray teşkilatında bir görev olarak tesis edilen hâciblik (Köprülü 1987: 33), görevli ve ziyaretçilerin hükümdarın huzuruna çıkarılması vazifesinin üstlenen mâbeyinciği ifade etmektedir (Sourdel 1986: 45; Taneri 1996: 508) Sarayda hükümdar, devlet teşkilâtı içinde ise vezirden sonraki en yüksek makam olarak kabul edilen kişi büyük hâcib (hâcib-i bozorg)'dir. Elçi kabulü ve benzeri karşılama törenlerinde protokolde hâcibin vezir ile birlikte yer alması da bu durumu gösterir. Sarayın her türlü işlerinden sorumlu olan büyük hâcibin maiyetinde farklı rütbelerde hâcibler bulunur. Bunlardan birisi de saray hâcibi (hâcib-i dergâh) olup vazifesi, törenlerde devlet erkânı ve saray teşkilâtına mensup olanların hükümdar huzurunda nasıl duracaklarını ve nasıl hareket edeceklerini tayin ederek bu sürecin kontrolünü sağlamaktır (Sümer, 1988: 447; Taneri 1996: 509).

İslâmî devir saray teşkilatında ve ardından Selçuklu saray teşkilatında hükümdarların devlet işlerinde vezirden sonraki makamı işgal eden ve protokolde vezirden sonra gelen hâcib-i bozorg (büyük hâcib), aynı zamanda askerî sınıfa mensup olup emîrlik rütbesine (emîr-i hâcib) de sahiptir (Köymen 2011: 91). Saray teşkilatında görev yapan hâciblerin bu kimlikle zaman zaman da ordu komutanlığı vazifesini icra ettikleri görülmektedir. Nitekim Kirman Selçuklu meliki Kavurd Bey, Sultan Alparslan adına okuttuğu hutbeye son vererek kardeşi ve metbûu Alparslan'a isyan ettiğinde kendisine karşı Altuntaş ve Çavlı adında iki hâcib öncü kuvvetler komutanı olarak sevk edilmiştir. Bunların Berdesir adlı kaleye çekilen Kavurd'un öncü kuvvetlerini bozguna uğratmaları üzerine Kavurd, af dileyerek itaatini arz etmiştir. Malazgirt Savaşı'nda da öncü kuvvetler bir hâcibin komutasındadır (Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 152) Hâcib Erdem'in de Alparslan'ın öncü birlikleri komutanı olarak, Kutalmış'ın üzerine gönderildiği ve Rey yakınlarındaki Milh (Tuz) köyü önlerinde savaştıkları bilinmektedir (Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 128).

Selçuklu saray teşkilatında temel görevi hükümdarın kabulleri ve teşrîfât işleri olan (Eroğlu 2002: 188) hâciblik vazîfesi, Tuğrul Bey devrinde Abdurrahman Alp Zen el-Âğâcî, Alparslan devrinde Bekrek ve Erdem¹; Melikşah devrinde Komaç; Berkyaruk devrinde Toğanyürek, Komaç ve Abdülmelik; Muhammed Tapar devrinde Abdülmelik, Ömer Karatigin ve Ali Bâr; Sencer devrinde ise Guzoğlu, Hüseyin, Nizâmeddîn Mahmûd el-Kâsânî ve Felekeddin Ali el-Çetrî tarafından yürütülmüştür (Râvendî 1999: 96, 115, 122, 136, 148; Taneri 1996: 509-510). Hâciblikle beraber ordu komutanlığı görevinde bulunan şahsiyetler arasında Hâcib Erdem ile birlikte Humartaş, Baytegin, Yaruhtegin ve Porsuk gibi diğer bazı kumandanlardan söz edilir. Ancak bu komutanlardan kaynaklarda Hâcib Erdem'de olduğu gibi emir unvanıyla bahsedilmez. Sadece Berkyaruk'un atabeyi olan ve bu dönemden sonra büyük nüfuz sahibi olan Gümüştegin'den, yine bir saray vazifesi olan cândâr'lık unvanından bahisle söz edilir (Köymen 2011: III, 251-252). Bu bilgilerden hareketle, Erdem'in gerek saray teşkilatında bir hâcib gerekse öncü birlikler komutanı bir askerî emir olarak Tuğrul Bey ve Alparslan devirlerini idrak eden bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. Selçuklu kaynaklarında Hâcib Erdem ile ilgili kayıtlar sınırlı olmakla birlikte isminin geçtiği ilk kayıt olan 1058 tarihinden başlayarak içerisinde yer aldığı olaylar aşağıdaki başlıklarda ele alınmıştır.

1. Arslan Besasirî'nin Musul Kuşatması ve Hâcib Erdem

Selçuklu kaynaklarında Erdem ismi ilk kez "Emîr" unvanıyla Tuğrul Bey'in 450/1058-59'da Musul meselesinin halli için görevlendirdiği emirler arasında Batekin ile birlikte geçmektedir (Bundârî 2016: 12). Rivayete göre İbrahim Yınal'ın isyan edebileceğinden endişelenen Tuğrul Bey, Selçuklu emirlerinden Erdem, Aytekin, Hacıp Böritekin ve

¹ Ravendî, sultan Alparslan'ın hâciblerini sıralarken Hâcib Bekrek ve Hâcib Abdurrahman el-Ağâcî isimlerini zikretmekte ancak Hâcib Erdem'den söz etmemektedir. Bkz. (Ravendî 1999: 115)

Büyük Selçuklu Devleti'nde Bir Emir: Hâcib Erdem ve Faaliyetleri

Yarugtekin'i Musul ve çevresinin hükümet işlerine tayin etmiştir. Bunun üzerine Arslan Besâsîrî ile Fatmîler'e bağlı Kureyş b. Bedrân, Musul'u kuşatarak aynı gün ele geçirmişlerdir. Hazinedârla birlikte Emir Erdem ve emrindeki askerler iç kaleye sığınmış ve kaleyi savunmuşlardır. Kuşatmanın dört ay sürmesi ve yiyecek sıkıntısı nedeniyle kaledekilerin binek hayvanlarını yemek zorunda kaldıkları da rivayet edilmiştir. Erbil hâkimi İbn Mûsek'in, Kureyş bin Bedrân ile konuşarak onlar için aman almasıyla Musul'dan çıkmışlardır. Kaleyi ele geçiren Besâsîrî, burayı yıktırıştır (İbnü'l-Esîr 1987: VIII, 341; Suyûtî 1881: 438).

Daha sonra Bağdad seferine çıkan Tuğrul Bey, 25 Zilkade 451/2 Ocak 1060 tarihinde Bağdad'ı terkederek (İbnü'l-Kalânîsî, t.y.: 89; İbn Tağriberdî 1992: V, 66). Hille (Dübeys bin Ali bin Mezyed obasına).ye kaçan Besâsîrî'nin arkasından Savtekin, Enuşirevan, Tuğrâî Humartekin ile birlikte Erdem'i de göndermiştir. Gerçekleşen savaş esnasında Besâsîrî'nin kuvvetleri mağlup edilmiş ve Kündürî'nin divitdârı Gümüştegin Besâsîrî'yi tutsak ederek kesik başını yeniden hilafet makamına getirdiği Bağdad'daki sultana göndermiştir (Bundârî 2016: 12, 16; İbnü'l-Adîm 1976: 12; İbnü't-Tıktakâ, tsz: 293; İbn Kesîr 2000: XII, 191-192).

Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî'deki bir rivayetten hareketle Erdem'in Tuğrul Bey devrinde hâciblik görevine geldiği anlaşılmaktadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî 2011: 112) Bu dönemden sonra aynı zamanda bir ordu komutanı ve Selçuklu tarihinde veraset meselesine ve taht kavgalarına karışan emirlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğrul Bey'in veliaht tayinine karşı çıkarak Alparslan tarafına geçmiş ve kendisini devletin kaderine doğrudan etki eden bir meselenin içerisinde bulmuştur.

2. Tuğrul Bey'in Ölümü Sonrası Veliaht Tayininde Hâcib Erdem

Tuğrul Bey'in veliahd tayin edebileceği bir evladı olmamasından dolayı, yerine Çağrı Bey'in oğlu Ebu'l-Kâsım Süleyman'ı veliahd tayin ettiği rivayet edilir. Bunun üzerine verasete ilişkin herhangi bir kanun olmamasından dolayı başta Alparslan olmak üzere Selçuklu hanedan üyeleri olan Kutalmış, Sîstan hâkimi Musa Yabgu ve Kirman hâkimi Kavurd Bey tahtta hak iddiasında bulunmuştur (Özgüdenli 2013: 135-136) Söz konusu saltanat mücadelelerinde pek çok emir de iktidarı ele geçirmesi halinde meşru hükümdar olacak şehzadenin emrinde görev almak maksadıyla Selçuklu hanedan üyelerinin yanında yer almışlardır. Alparslan tarafına geçen Selçuklu emirlerinden birisi de Selçuk'un torunlarından birisi olarak kabul edilen Erdem'dir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre, veliaht tayini olayı şöyle gerçekleşir. Sultan Tuğrul halifenin kızıyla evlenmek üzere tertip edilen törene katılmak maksadıyla 10 Ocak 1063'te Bağdad'a gelir. Halife ile görüşükten sonra Dârü'l-memleke'ye giden Tuğrul Bey'in hastalık emareleri de bu ziyarette ortaya çıkar. Bu süreçte Urmiye'de hastalandığı ve ağırlaştığı iddia edilen sultan, ölmesi halinde yerine İsfahan'da bulunan ve ölümüyle annesi ile evlendiği kardeşi Davud Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmalarını ve ondan asla ayrılmamalarını

vasiyet eder. Rivayete göre devlet erkanı ve askerlerin bu atamayı kabul etmelerine rağmen, Hâcib Erdem henüz Tuğrul Bey hayatta iken, “Ben senden sonra yalnız ve ancak kardeşin Çağrı Bey’in oğlu Alparslan’a gider ve hizmet ederim.” diyerek Tuğrul Bey’in yanından ayrılır. Sibt İbnü’l-Cevzî’ye göre Amîdülmülk, Hâcib Erdem’in bu davranışı, Alparslan’ın devlet işlerine ve ülkeye hâkim olmasını istemesinden kaynaklanmaktadır (Sibt İbnü’l-Cevzî 2011: 112; Bundârî 2016: 25.).

Benzer bir diğer rivayete göre ise Hâcib Erdem, Tuğrul Bey’in ölümü sonrasında Süleyman bin Davud’un saltanatını kabul etmeyerek Kazvin’e gitmiş ve burada Alparslan adına hutbe okutmuştur. Nitekim Tuğrul Bey’in vefatından sonra (455/1063), Amîdülmülk Rey’de Alparslan’ın kardeşi Süleyman bin Davud adına hutbe okutarak devlet idaresini Süleyman’a vermiştir (Bundârî 2016: 25; İbnü’l-Esîr 1987 VIII, 362). Amîdülmülk, Tuğrul Bey’in ölümü sonrasında Selçuklu ordusunda çıkabilecek muhtemel bir ihtilaf ve isyan karşısında da 1700 altın ve 200 bin altın değerindeki silahları Rey kalesinden indirterek orduya dağıtmıştır. Böylelikle melik Alparslan dışında ordu mensuplarını sükûna kavuşturarak isyan endişesini ortadan kaldırmıştır (İbnü’l-Cevzî 2014: 83). Daha sonra Melik Alparslan’a da bir mektup göndermiş ve amcası Tuğrul Bey’in veliyaht tayinine ilişkin vasiyetini hatırlatarak taht mücadelesinde bulunmamasını istemiştir. Bu şekilde hareket ettiği takdirde ülkenin doğusunda hâkimiyetinin tanınacağı, hazineden para verileceği ve hutbelerde Süleyman’dan sonra isminin zikredileceği teminatı verilmiştir. Aksi yönde davranması durumunda üzerine asker sevk edileceği ve bu konudaki hüküm vericinin Tanrı olduğu bildirilmiştir (Sibt İbnü’l-Cevzî 2011: 112; Özgüdenli 2013: 136-137).

Bu süreçte Yağıbasan (Bağısiyan) ve Erdem mevcut duruma muhalefet etmişler ardından da Kazvin’e giderek Alparslan adına hutbe okutmuşlardır. Bu haber Amîdülmülk’e ulaşınca o da durumun aleyhine seyrettiğini görerek, hutbede öncelikle Alparslan’ın daha sonra Süleyman’ın adını zikrettirmiştir (Bundârî 2016: 25; İbnü’l-Esîr 1987 VIII, 362; Köymen 2011 III, 9).

Reşîdüddîn Fazlullâh’a göre, Kündürî, iştirak ettiği savaşlarda yeteneğini ispat ederek ordunun teveccühüne mazhar olmuş Alparslan gibi baskın bir karakterin tahta çıkmasını kendi geleceği açısından sakıncalı görmüştür. Bununla birlikte o dönemde henüz küçük yaşlarda olan Süleyman’ı kolaylıkla etkisi altına almayı ve böylelikle devletin kontrolünü ele geçirmeyi tasarlayarak Alparslan’ın saltanatına mani olmaya gayret etmiştir (Reşîdüddîn Fazlullâh 2011: 106). Alparslan’ın, babası Çağrı Bey gibi asker tarafından çok sevildiğini ifade eden Köymen’e göre de, Kündürî’nin Süleyman’ı veliyaht tayin etme teşebbüsünün altında devlet idaresini elinde tutma gayreti rol oynamıştır. Ancak Tuğrul Bey’in meşhur emîrlerinden Erdem ve Yağısiyan, Alparslan’ı ileri sürerek Süleyman’ın veliyaht gösterilmesine karşı çıkmış ve Kazvin’e Alparslan’ın yanına gitmişlerdir (Köymen 2011: III, 9). Dolayısıyla

Süleyman'ın veliahtlığına o sırada Tuğrul Bey'in yanında yer alan emirlerden bir kısmının kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Emir Erdem ile birlikte hareket ettiği ifade edilen Erbasan, kaynaklarda Er-sığın, El-basan ve Yağısıyan gibi farklı isimlerle anılmaktadır.² Yukarıda belirtilen söz konusu rivayetler bağlamında her ne kadar Selçuklu kaynaklarının çoğu Tuğrul Bey'in veliahd olarak Süleyman'ı tayin ettiğini ifade etse de, Reşidüddîn ve el-Hüseynî gibi müellifler Tuğrul Bey'in Alparslan'ı veliahd tayin ettiğini rivayet ederler (Reşidüddîn Fazlullâh 2011: 106; el-Hüseynî 1999: 16). Böylelikle Hâcib Erdem'in de, belki de asıl veliahdın yanında yer almak gayesiyle umerâ arasındaki ihtilafta başat rol oynayarak Kazvin'de halkın Alparslan'ı desteklemesine zemin hazırladığı düşünülebilir. Zira Tuğrul Bey'in önemli kumandanlarından biri olduğu ve söz konusu ünvanın saray teşkilatında vazifeli en büyük makam sahiplerince kullanılmakta olduğu (Taneri 1996: 509; Uzunçarşılı 1988: 34) düşünüldüğünde Hâcib Erdem'in devlet içerisinde büyük bir güç sahibi olduğu düşünülebilir. Ayrıca onun Kazvin'de Erbasan ile birlikte Alparslan adına hutbe okutması onu hükümdar olarak ilân ettikleri anlamını taşımaktadır.

Bündârî ve İbnü'l-Esîr'in, Kündürî'nin Alparslan'ı sultan tanımada gerekçe olarak bilhassa Selçuklu emirleri arasındaki anlaşmazlıklara ve Erdem ile Emir Erbasan'ın Kazvin'e gidip Alparslan adına hutbe okuttuklarını rivayet etmeleri de (Bündârî, 2016: 26; İbnü'l-Esîr, 1987: VIII, 362) Süleyman'ın saltanatının kısa sürdüğü ve Alparslan'ın Ekim ayında sultan olarak kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Erdem ve Erbasan'ın Alparslan adına hutbe okutmaları, melik Kutalmış'ın Rey'e gelmesinden önce cereyan etmiştir. Bununla birlikte Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin, Kutalmış'ın Rey'e hareket ettiği tarih olarak 15 Kasım 1063'ü belirtmesi Alparslan'ın Eylül ayı ile bu tarih aralığında Rey'de sultan olarak tanındığını akla getirmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî 2011: 125-129).

3. Kutalmış ile Alparslan Arasındaki Taht Mücadelesinde Hâcib Erdem

Hâcib Erdem ile ilgili bir diğer rivayet, Tuğrul Bey'in ölümü sonrasında Rey şehrini kuşatan Kutalmış'a karşı Alparslan'ın öncü birlikleri komutanı olarak verdiği mücadele sebebiyledir. Hâcib Erdem, Alparslan'ın Melik Kutalmış ile giriştiği saltanat mücadelesinde Melik Alparslan'ın öncü kuvvetleri komutanı idi (Kesik 2001: 101-102). Zira Tuğrul Bey'in ölüm haberini aldıktan sonra kendisini tahta daha layık gören Kutalmış, "*Saltanat bize düşer. Babam bu yolda öldürüldü* (Kerîmüddîn Mahmûd-i Aksarâyî 2000: 11; Reşîdüddîn Fazlullâh 2011: 106)." diyerek Girdkuh Kalesi'nden ayrılıp 50 bin kadar Türkmen'den oluşan bir orduyla saltanatını ilan eder (Reşîdüddîn Fazlullâh 2011: 106). Kutalmış, Selçuklu emirlerine

² Bündârî ve İbnü'l-Esîr'de "Yağısıyan" olarak geçmektedir. Bkz., (Bündârî, 2016: 26; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 43)

Ahmed bin Mahmud'daki bir rivayetten hareketle Kafesoğlu ve Turan'a göre; Ersığın olarak da zikredilen Erbasan, Selçuklu hanedanına mensup olup Selçuk Bey'in torunu ve Yusuf (Yunus) Yınal'ın oğludur.

Karşılaştırmalı olarak bkz. (Kerîmüddîn Mahmûd-i Aksarâyî, 2000: 11; Kafesoğlu, 1958: 129; Turan, 1969: 49)

mektuplar yazarak kendisine katılmalarını ister. Bu mektup üzerine Kutalmış'a katılanlardan biri de Sürhab b. Kâmrev (Kâmru)'dur (Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 127).

Kutalmış, 21 Zilkade 455/15 Kasım 1064'te Rey şehrinin önlerinde görülür. Yukarıda da belirtildiği üzere Vezir Kündürî, emirlerin Alparslan tarafını tutmalarından dolayı Kutalmış'a karşı aciz kalacağını düşünür. Kutalmış'ın olası saltanatında hayatından da endişe eden vezir, Süleyman'ı tahttan indirerek Alparslan adına hutbe okutur ve onun yardımına başvurur. Alparslan, Kutalmış'ın Rey önlerine geldiğini haber alır almaz Emir Savtegin komutasındaki askeri birliği öncü olarak gönderir. Daha sonra Rey'e doğru yönelir (Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 127). Bu bilgiden hareketle Kündürî'nin gerek emirlerin Alparslan'dan yana tavır almaları nedeniyle gerekse babası Arslan Yabgu'dan dolayı Selçuklu tahtını ele geçirmek amacıyla Rey önlerine kadar yaklaşan Kutalmış tehlikesi karşısında Alparslan adına hutbe okutmaktan başka bir seçeneğinin kalmadığı anlaşılmaktadır.

Kutalmış karşısında zor durumda kalan Vezir Kündürî'nin, Alparslan'a bir ulak göndererek durumdan haberdar etmesi üzerine Alparslan, vezire: *"Reyden ayrılmayınız çünkü ben, sizlere ulaşmak üzereyim."* diye haber gönderir.³ Cevzî'ye göre, komutanlığını Hâcip Erdem'in yaptığı Alparslan'ın öncü kuvvetleri günümüzde İran'ın Semnan eyaletinde yer alan Dâmegân (Damgan)'a ulaşır. Bu durumdan haberdar olan Kutalmış ise Kasım ayı sonlarında askerleriyle birlikte Selçuklu öncü birliklerine karşı harekete geçer. Ancak daha sonra tekrar Rey'e doğru hareket edince Milh (Tuz) köyü yörelerinde Erdem'in komutasındaki Selçuklu ordusu ile karşılaşır. Kutalmış ile savaşa tutuşarak yenilgiye uğrayan ve birliklerinin bir kısmını kaybeden Erdem, Milh köyündeki bir kaleye sığınır. Ardından kendisinden beş fersah uzaklıktaki (yaklaşık on kilometre) Alparslan'a haber göndererek durumunu bildirir (Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 128) Kutalmış, yaklaşık 15 kilometre uzaklıktaki Alparslan'ın yolunu kesebilmek için de akarsu güzergâhlarını Abdullahâbad civarı ve Milh vadisi tarafına çevirerek burayı bir bataklığa dönüştürür (el-Hüseynî, 1999: 21). Böylece Alparslan'ın ordusunun savaş gücünü kırmak ister. Bunun üzerine bataklığı geçerek derhal saldırıya geçen Alparslan, Kutalmış'ı mağlup ederek öldürür. Cesedi Rey'e gönderilerek Tuğrul Bey'in kabrinin yanına defnedilir. Kardeşi Resul Tegin ve büyük oğlu da esir edilir. Esir alınan hanedan üyelerini öldürme niyetinde olan Alparslan, Nizâmülmülk'ün akrabayı öldürmenin doğru olmayacağı ve uğursuzluk sayılacağı uyarısını dikkate alarak esirlerin canlarını bağışlamış ve Kutalmış'ın oğlu Süleyman Şah'ı Urfa-Birecik taraflarına göndermiştir (İbnü'l-Esir 1987: VIII, 367; Sibt İbnü'l-Cevzî 2011: 128-129; Turan 1969: 97; Toksoy 2009: 232-233; Mecit 2017: 85).

Alparslan'ın söz konusu tasarrufundaki amacı Kutalmış oğullarını Anadolu'ya göndererek Bizans'a karşı gaza faaliyetinde bulunmalarını ve yeniden hanedanda hak

³ el-Hüseynî ve Ahmed b. Mahmud, Alparslan'ın Kutalmış'a karşı öncü kuvvetlerin komutanı olarak Emir Savtegin'i görevlendirdiğini rivayet etmektedir. Bkz. (el-Hüseynî, 1999: 21; Ahmed bin Mahmud, 2011: 68)

kazanmalarını engellemek istemesiydi (Reşîdüddîn Fazlullâh 2011: 107-108). Nitekim Aksarâyî'nin, "Onlar sınır boylarına gönderilsinler ve orada ikâmet etsinler. Onlardan meliklik ve emirlik sıfatları alınsın ki sefalet içinde yaşasınlar" şeklindeki Nizâmülmülk'e atfettiği ifadeleri de bu durumu destekler mahiyettedir (Aksarâyî 2000: 11).

Bu mücadele sonrasında Melik Alparslan herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın 30 Muharrem 456/23 Ocak 1064 tarihinde Rey şehrine girerek devletin yegane hâkimi olur (Mevdûdî 1971: 224-225; Özgüdenli, 2013: 138-139) Söz konusu süreçte Hâcib Erdem, Alparslan'ın öncü kuvvetleri komutanı olarak Kutalmış ile girdiği mücadelede onu yavaşlatmış ve Alparslan'ı bölgeye davet ederek saltanat mücadelesinin son bulmasında aktif rol oynamıştır.

4. Alparslan ve Hâcib Erdem Arasında İhtilaf

Nizâmülmülk, Sultan Tuğrul ve Alparslan zamanında bir Zerdüşti'nin, Hıristiyan'ın veya Râfizî'nin bir emir vasıtasıyla kendilerine ulaşmaya çalıştığını işittiklerinde o emire kızarak azarladıklarından bahseder. Bu duruma örnek olarak da Erdem'in Hurdâbe'yi debîrlik⁴ görevine atmasını gösterir. Nitekim Alparslan, Hurdâbe'nin Bâtınî mezhebinden olduğunu duyduğunda bârgâh⁵ta Erdem'e, "Sen benim düşmanım, saltanatımın hasmı mısın?" der. Bu söz üzerine Erdem yere kapanarak, "Ey efendimiz, bu ne sözdür? Ben küçük bir bendeyim. Efendimizin halkına karşı ne kusur işlemişim. Efendimize bendelikten ve taraftarlıktan hiç geri kalmamışım." der. Sultan, "senin kâtibin olan Hurdâbe dedikleri o adamcağız Bâtınî değil midir?" der. Erdem, "Ey bendelerin efendisi, o bütün dünyada kim oluyor? Eğer kendisi hep zehir olsa, bu dergâhın sakinlerine ne zarar yapabilir?" diye cevap verir. Sultan, "Gidiniz, o adamcağızı getiriniz." der. Gidip onu getirirler. Sultan, "sen Bâtınî'sin ve Bağdat halifesi hak değildir diyorsun." der. Hurdâbe, Bâtınî olmayıp Şii olduğunu söyler. Sultan, "Ey kötü adam. Râfizî mezhebi o kadar iyi midir ki, onu Bâtınî mezhebine kalkan yapıyorsun? Zira her iki gruba da lanet olsun." der. Emir vererek Hurdâbe'yi kapı dışarı ettirir. Sonra yüzünü huzurdakilere çevirerek burada asıl suçlunun bu kötü mezhepli adamı kendi hizmetine alan Erdem'de olduğunu ifade eder (Nizâmülmülk 2013: 115-116).

Daha sonra Alparslan, Erdem'in bir Bâtınî'yi devlet hizmetinde istihdam etmesini gerekçe gösterip bütün emirleri toplayarak onlara birtakım uyarılarda bulunur. Horasanlı ve Mâverâünnehirli Türkler olarak bu diyarları kılıçla ele geçirdiklerini ve yabancı olduklarını belirterek Irak halkının genellikle kötü mezhepli, kötü dinli, kötü itikatlı, bidat sahibi ve Deylem tarafını tuttuklarını belirtir. Onların Türkler karşısında aciz kaldıkları sürece itaat göstereceklerini, ancak Türklerin içinde bir zaafiyet olması durumunda onların kuvvet kazanarak Türklerden öc almaya çalışacaklarını söyler (Nizâmülmülk 2013: 116). Alparslan bu

⁴ Selçuklularda Dîvân-ı İnşâ/Tuğrâ'da görev yapan kâtip. Bkz. (Kucur 1994: 64)

⁵ Bârgâh, Selçuklu ve diğer bazı devletlerde hükümdarlık sarayı için kullanılırdı. Bkz. (DİA 1992: 70)

konuşmasında, emirler üzerinde nezaret hakkının kendisinde olduğunu belirterek Tanrı'nın onları kendi üzerine değil kendisini onlar üzerine kumandan olarak görevlendirdiğini belirterek padişahın muhalifleri ile dostluk kuranın padişahın düşmanlarından sayılacağını belirtir (Nizâmülmülk 2013: 117) Ardından bir ferrâşa⁶ 200 dirhemlik (yaklaşık 600 gram) at kıllarını bir ip halinde bükerek getirmesini emreder. Arasından bir parça kıl çekerek Erdem'den bunu kopartmasını ister. Erdem bu kılı kopartır. Ona başka beş kıl verir, onu da kopartır. Ardından ferraşa bu kıllardan bir ip büküp getirmesini ister. Erdem kendisine verilen bu kıldan ipi kıramaz. Sultan Alparslan da bunun üzerine düşmanın da bunun gibi çoğaldığı ve birbirine sırt verdiğinde devlet için ne kadar büyük bir tehdit oluşturduklarını bu örnek üzerinden anlatır. Bunların birer ikişer Türkler arasına girerek memuriyetler elde edecekleri ve Türklerin durumuna vâkıf olduklarında kısa sürede Irak'da bir isyan ortaya çıkaracaklarını veya Deylemliler'in ülkeye hücum etmeleri durumunda bunların da gizli veya açık Deylemlilerle birlikte olarak Türkleri helak etmeye çalışacaklarını söyler. Alparslan son olarak göreve getirilecek kethüdaların ve hizmetkârların Horasan ordusundan Türkler olması gerektiğini vurgular (Nizâmülmülk 2013: 117).

Alparslan'ın Türk unsuru dışındakileri hizmetine alan Hâcib Erdem'e yönelik şiddetli tepkisi sonrası huzurda bulunan Hâce İmam Muşattab'ın da sultanı destekleyen ve Râfiziler hakkında küfr ehlinden olduklarına dair bazı ayetleri ve hadisleri delil olarak sunduğu görülür (Nizâmülmülk 2013: 117-118). Nizâmülmülk'e göre Alparslan bu olaydan sonra bir yıla yakın Hâcib Erdem'den yüz çevirir. Nihayet bir gün neşeli olduğu bir sırada af dileyen Erdem, affedilir (Nizâmülmülk 2013: 120).

Aslında bu olay Selçuklu'nun ileride baş gösterecek Bâtınî tehdidi karşısında duyduğu endişeyi dile getiren önemli bir hadisedir. Alparslan'ın bu atamaya olan itirazı ise devlette istihdam edilmesi düşünülen kimselere azami derecede dikkat ve itina gösterilmesi düşüncesinin bir yansımasıdır (Özbek, 2021: 73). Diğer bir ifadeyle Alparslan Bâtınî olduğunu iddia ettiği bir köylünün Hâcib Erdem tarafından göreve getirilmesini bir görev zâfiyeti şeklinde telakki ederek emirlerine şiddetli bir şekilde uyarıda bulunmuştur.

Sonuç

Hâcib Erdem, Selçuklu kaynaklarında hakkında sınırlı kayıtlar olmakla birlikte özellikle Tuğrul Bey'in veliyaht tayini sürecinde ve Alparslan ile Kutalmış arasındaki taht mücadelesinde yer alması ile erken dönem Selçuklu tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Adına ilk kez 1058 yılında Tuğrul Bey devrinde rastlanan Hâcib Erdem, bu tarihte Musul meselesinin halli için görevlendirilen emirler arasında Batekin ile birlikte yer almaktadır.

⁶ Ferrâş, halifelere ve sultanlara yatak ve halılar seren, çadırlar kuran görevli. Aynı zamanda medrese, cami ve tekke gibi vakıf yapılarının temizlik işlerinden sorumlu kişi. Yazıcı ve İpşirli 1995: 408.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Bir Emir: Hâcib Erdem ve Faaliyetleri

Arslan Besâsirî ile Fâtımîler'e bağlı Kureyş b. Bedrân'ın, Musul kuşatmasında şehri savunmuş, ancak dördüncü ayın sonunda şehrin teslimine engel olamamıştır.

Bu rivayetten sonra Hâcib Erdem, Selçuklu tarihinde veraset meselesine ve taht kavgalarına karışan emir ve ordu komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuğrul Bey'in veliaht tayinine karşı çıkarak Alparslan tarafına geçmiş ve kendisini devletin kaderine doğrudan etki eden bir meselenin içerisinde bulmuştur. Daha sonra Alparslan'ın 1063'te Rey'de tahta çıkışı öncesinde Kutalmış'a karşı Sultan Alparslan'ın öncü birliklerinde mücadele vererek Alparslan'a iktidar sürecinde zaman kazandırmıştır. Böylelikle Selçuklu saltanat mücadelelerinde mühim bir rol üstlenmiştir. Hakkındaki bir diğer rivayet ise Bâtınî olduğu iddia edilen bir kişiyi kişisel kâtipliğine getirmesinden dolayı Sultan Alparslan ile yaşadığı anlaşmazlıkla ilgilidir. Bu görevlendirmesinden dolayı Alparslan tarafından uyarılmış ve yapılan atama engellenmiştir. Söz konusu rivayet o dönemde mezhepsel mücadelenin ve Bâtınîlere karşı sünnilîği İslâm dünyasında hâkim kılma siyasetini takip eden Selçuklu algısının anlaşılması için önemlidir.

Hakkındaki sınırlı kayıtlardan hareketle Hâcib Erdem'in gerek siyasi, gerek askerî ve gerekse Selçuklu saray teşkilatında mühim roller icra eden bir şahsiyet olarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Hâcib Erdem özelinde günümüze kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Makale sınırlılığında verilen bilgiler çerçevesinde bu çalışmanın Sultan Tuğrul ve Alparslan devirlerinin önemli devlet adamlarından birisi olan Hâcib Erdem ve diğer emirler hakkındaki muhtelif çalışmalar için bir kapı aralayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî. 2014. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485=1038-1092)*, çev. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmed bin Mahmud. 2011. *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Bundârî. 2016. *Zubdetü'n-Nuşra ve Nuhbetü'l-Usra*, haz. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK Yayınları.
- DİA. 1992. "Bârgâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (s. 70), C. 5, Ankara: TDV Yayınları.
- Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, 1971. *Selçuklular Tarihi*. çev. Ali Genceli, Ankara: Hilal Yayınları.
- el-Hüseynî. 1999. *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal, Ankara: TTK Basımevi.
- Eroğlu, Haldun. 2002. "Teşkilat Tarihi Açısından Farklı Bir Uygulama: Haciblik", *Kafalı Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 182-188.
- er-Râvendî. 1999. Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C. I, Ankara: TTK Basımevi.
- İbnü'l-Adîm. 1976. *Bugyet at-talab fî Tarîh Halab*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK Basımevi.
- İbnü'l-Esrî. 1987. *el-Kâmil fi't-Târîh*, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dokâk, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Kalânîsî, t.y. *Zeylû Tarihi Dimaşk*. nşr. H. F. Amedroz, Kahire: Mektebü'l-Mütebennâ.
- İbn Kesîr, 2000. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.

- İbn Tağrıberdî, 1992. *en-Nücumu'z-Zâhire fî Mülûluk-ı Mısır ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü't-Tıktakâ, tsz. Ebû Câfer Muhammed bin Ali bin Tabataba, *el-Fahri fi'lâdâbi's-sultâniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sadır.
- Kafesoğlu, İbrahim, 1958. "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII'den ayrı basım, s. 117-130.
- Kerimüddîn Mahmud-i Aksarâyî. 2000. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Basımevi.
- Kesik, Muharrem. 2001. "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, Yıl: 39, S. 454, Şubat, s.97-105.
- Köprülü, Fuad. 1987. "Hâcib", *İA*, C. 5 (1. Kısım), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 33.
- Köymen, Mehmet Altay. 2011. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, C. III, Ankara: TTK Basımevi.
- Kucur, Sadi S. 1994. "Debîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: DİA, s. 63-64.
- Mecit, Songül, 2017. *Anadolu Selçukluları*, çev. Özkan Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. 2002. "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Türkler*, c. 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 597-633.
- Nizâmülmülk. 2013. *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Ankara: TTK Basımevi.
- Özbek, Süleyman, 2021. "Siyâsetnâmelerdeki Hükümdar Özellikleri Açısından Sultan Alp Arslan", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)* V, 2, Aralık, s. 53-76.
- Özgülendi, Osman Gazi. 2013. *Selçuklular I*, Ankara: İSAM Yayınları.
- Râvendî. 1999. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, çev. Ahmed Ateş, Ankara: TTK Basımevi.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. 2011. *Cami'ü't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu; H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. 2011. *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, terc. Ali Sevim, Ankara: TTK Basımevi.
- Sourdel, D. 1986. "Hadjib", C. 45, *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, s. 45.
- es-Suyûtî, Celâluddîn, 1881. *History of the Caliphs*. Trns. Major H. S. Jarrett, Calcutta: Bapdist Mission Press.
- Sümer, Faruk, 1988. "Âgâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: DİA, s. 447.
- Taneri, Aydın. 1996. "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul: DİA, s. 508-511.
- Toksoy, Ahmet. 2009. "Selçuklu Şehzadesi Kutalmış", *GEFAD*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı, Temmuz, C. 29, Özel Sayı, s. 218-235.
- Turan, Osman. 1969. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. 1988. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara: TTK Basımevi.
- Yazıcı, Tahsin; İpşirli, Mehmet. "1995. Ferrâş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul: DİA, s. 408-409.

